

ПРОБЛЕМИ КОДИКОЛОГІЇ ТА КОДИКОГРАФІЇ

О. А. Іванова

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ РУКОПИСНИХ КНИГ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Кожна рукописна книга (далі – РК) є унікальним предметом культури і водночас комплексним історичним джерелом. Написана на пергамені чи на папері вона, як факт матеріальної та духовної культури, є предметом кодикології, яка вивчає книгу в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також її історію. РК містить різноманітну інформацію, яка може мати значення для величезного кола фахівців – дослідників з історії, літератури, філософії, музики, мови, мистецтва тощо.

Сам аналіз створення РК охоплює багато аспектів, досліджуючи подробиці технології, характеристики паперу, оправ, почерків, чорнила, організації тексту, оформлення та оздоблення сторінки, оправ тощо. Описування РК є складним процесом: вивчається походження книги (соціальне та географічне), її автори, укладачі, інтролігатори, доля (власники, міграція), історія скрипторіїв, бібліотек та багато іншого, що має зв'язок з побутуванням РК.

У процесі наукового описування дослідник використовує наукові методи: палеографічний, лінгвістичний, текстологічний аналіз тощо. Крім того, необхідно мати певні наукові знання з історії, мистецтвознавства, літературознавства, краєзнавства.

Головним завданням дослідника РК є її атрибуція: визначення часу і місця створення. “Датою ми називаємо тільки точну вказівку на час виникнення пам’ятки”¹. Саме аспект атрибуції – датування РК (на сукупності рукописних книг XVI ст. ІР НБУВ) і є предметом цієї статті.

У датованих рукописах, яких завжди менше, ніж недатованих, дати можуть бути прямі й непрямі.

Пряма дата обов'язково містить свідчення самого писця чи замовника, іншого сучасника під час створення рукопису. Так, у "Бесідах св. Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна" (ф. 303, № 112) на арк. 477 зв. є запис писця Сави Григоровича: "изволеніем ѿца и поспѣшеніем сна съврѣшеніемъ стго дха. исписанна бысть сіа книга рекомаа бесѣда, еуглская. недоним рабом савоѡх григоріевичем. рокѡ божиа афпв [1587 р.]". В Уставі Єрусалимському з колекції митрополита Макарія (ф. 302, № 18) залишив поаркушний вкладний запис писець Ананія Шапкін: "Се яз Ананіе снѡ Шапкинь продалъ есми сію книгѡ ѡставъ в домъ стомѡ мѡчнкѡ Георгию и стоимчнице Парасковѡи нареченной пятнице, а книга моя рѡка, а подписалъ сію книгѡ сам своею рѡкою, а писана сіа книга лѣта зчи [1590 р.]".

Пряме датування, на нашу думку, все ж варто піддавати перевірці. По-перше, необхідно переконатися, що почерк запису писця не є наслідуванням почерку рукопису, якщо, на перший погляд, ці почерки збігаються. Якщо ж почерки розрізняються, необхідно перевірити, чи є одночасним запис писця і час написання самого рукопису. Запис може бути також підчищеним чи переправленим.

Про непряму дату ми можемо говорити, коли в записі без вказівки дати згадуються історичні факти, сучасні створенню рукопису, і їх можна співвіднести з визначеною датою. Наприклад, "в первое лето царствования благоверного царя Иоанна Васильевича..."

Переважає більшість рукописів XVI ст. не має прямої вказівки на час їхнього створення. Для рукописів, написаних на папері, – а це основна кількість рукописних книг XVI ст., – найбільш достовірний спосіб датування – аналіз філіграней, який передбачає поаркушне виявлення і дослідження водяних знаків рукопису.

Форми для виготовлення паперу були недовговічними, служили, звичайно, протягом двох років: до цього часу проволочені лінії зміщалися, і ставало необхідним оновлювати філігрань. Їх зміцнювали або заміняли новими. Отже, змінювались малюнки філіграней, тому існує багато різновидів однієї філіграні. Частіше за все, у філігранях ускладнювався малюнок, рідше – спрощувався, залишаючи основні типові елементи. Завдяки своїй рухливості у часі як самі водяні знаки, так їх різновиди служать ознакою для датування паперу.

Формат РК вказується за його "нормальним" розміром, що

притаманний первісному вигляду рукопису, оскільки РК обрізали при реставрації або повторному, іноді третьому оправленні.

Найчастіше зустрічаються два формати РК: в 2° і в 4°. Рукопис формату 2° містить водяний знак посередині кожного аркуша, якщо рукопис написаний на окремих аркушах та оправлений такими самими аркушами. В тих випадках, коли РК написана і оправлена зошитами, – а цей спосіб є найбільш характерним для РК XVI ст., – філігрань зустрічається на декількох аркушах підряд, а потім на стількох же аркушах відсутня. В рукописах формату 4° аркуші двічі зігнуті пополам, і новий згин проходить через філігрань, яка проглядається у вигляді половини філіграні і не на кожному аркуші.

Найнадійнішим засобом виявлення філіграней та їх фіксації на певних аркушах РК є їх калькування. Прозоре скло розміром в аркуш закладається за паперовий аркуш, який містить філігрань, зверху на аркуш слід покласти кальку і повернути аркуш до джерела світла. Потім м'яким олівцем треба обережно перенести малюнок водяного знака на кальку. В РК формату 4° важливо вичленити зошити для того, щоб правильно знайти відповідні філіграні та скласти з їх верхніх і нижніх частин, які розташовані біля корінця книги, цілісну філігрань. У РК формату 8° слід ретельно зібрати на кальку усі фрагменти водяних знаків та постаратися скласти з них малюнок філіграні.

Для визначення дати виробництва паперу виявлені філіграні відшукуються за малюнком у довідкових альбомах. Альбоми наводять дати філіграней, знятих з точно датованих книг і документів, тобто дати написання цих книг, а не час виготовлення власне паперу.

Існує ряд альбомів філіграней, серед яких можна виділити фундаментальні видання Ліхачова, Бріке, Каманіна, Лауцявічуса, Мацюка² та ін.

При описуванні філіграні в рукопису, який досліджується, вказується:

1) назва, номер і рік філіграні за альбомом чи альбомами, якщо аналог виявлений у двох та більше альбомах (назва альбому передається скорочено);

2) наводяться всі типи філіграней із указівкою номерів аркушів.

При описуванні філіграні вказується ступінь її ідентифікації:

1) тотожність (повний збіг контурів знака і розташування філіграні);

2) близькість (збіг знаків у всіх деталях при незначній розбіжності контурів);

3) подібність (подібність у загальній композиції малюнків і деталях);

4) тип (подібність у загальній композиції малюнків).

Оскільки існує проблема залежаності паперу, тобто співвідношення часу виготовлення паперу і часу написання рукопису, то при виявленні аналога філіграні в альбомі до знайденої дати додають певну кількість років (для XVI ст. – 10 років) на залежаність паперу. Припускається визначення часу написання рукописів за філігранями з точністю до терміну у 10–20 років. Цей термін припускається умовно, тому що дослідження свідчать, що, з одного боку, до країни споживання папір доставляли досить швидко, і там він міг використовуватися негайно, і, навпаки, у деяких випадках міг споживатися залежаний папір попередніх років. Крім того, водяний знак може датуватися в країні виробництва за різними рукописами кілька років підряд, але це не свідчить, що в країні споживання папір з цією філігранню використовувався лише в останній час.

Цікаві дані щодо розбіжностей у термінах між виробництвом паперу та його використанням дає аналіз філіграней датованих рукописів XVI ст. в ІР.

У більшості РК дати їх створення, які вказані у записах писців, досить близькі до датування філіграней цих рукописів за альбомами. Вони відрізняються терміном від трьох до п'яти років, особливо це стосується РК кінця XVI ст.

Так, в Євангелії, яке створено в Яворові в 1595 р. (ф. 1, № 2789), наявні філіграні “сокира” та “подвійна лілея”, обидві датуються 1592 р. В Мінеї на травень-червень 1602 р. (ф. 301, № 127 п), яка написана теж в Україні, є три філіграні-герби – “яструбок”, “підкова” й “Абданк”, які датуються 1598 та 1599 рр. В українській РК 1595 р., “Псалми тлумачені” (ф. 313, № 6), філіграні теж близькі за датуванням: “Абданк” 1590 р., “Єліта” 1593 р., “сокира” 1593 р., “орел на щиті під короною” 1594 р.

Менша частина датованих рукописів містить філіграні, які відділяються від часу створення одним–двома роками і навіть співпадають.

Білоруський Апостол 1597 р. (ф. 1, № 7462) має чотири філіграні-герби – “сокира”, “яструбок”, “підкова з двома хрестами”, “подвійний хрест”, які датуються відповідно 1596, 1596, 1598 і

1597 рр. У сербській Мінеї на липень 1571 р. (ф. 310, № 8) філігрань “якір у колі з шестикутною зіркою над ним” має датування самого рукопису. Те ж само відноситься до молдавського Часослова (ф. 301, № 75 л), який датується 1575 р., і тим же роком датується його філігрань “кабан”.

Сербська Тріюдь Пісна (ф. 301, № 133 л) дає можливість переконатися у тому, що певний тип філіграней протягом довгого часу існував без помітних змін. Рукопис, датований 1522 р., написаний на папері з трьома філігранями, дві з яких значно відстоять за часом як від дати створення, так і між собою: “якір з шестикутною зіркою” (1530 р.), “ваги з шестикутною зіркою” (1524 р.), “дві перехрещених стріли” (1516 р.).

До XV ст. європейські країни користуються італійським папером, з XV ст. виникає виробництво паперу у Франції. Протягом XVI ст. вся Європа створює книги на папері італійському (південна частина) та французькому (північна частина). З XVI ст. на Балканському півострові з'являється німецький папір.

Для України першої половини XVI ст. характерним є переважно італійський папір (філіграні: “рукавичка”, “гличик”), французький (з іменами власників підприємств: Edmond Denise, Jaque Lebe, Nicolas Lebe, брати Nivelles та ін.), німецький (“кабан”, “голова бика”, “тіара з хрестом”, “одноглавий орел”). Серед рукописів ІР, які датуються першою половиною та серединою XVI ст., більша кількість – до 85 % – припадає на РК, написані на папері з філігранню “кабан” (сілезького виробництва). Слід зазначити, що, хоча ця філігрань вивчена досить повно, зустрічаються такі її типи, яким не знаходиться аналогів за довідковими альбомами. У вивчених рукописах це збірники ф. 302, № 40 та ф. 313, № 47. У другій половині XVI ст. вживається папір переважно польського та українського виробництва.

В Україні виробництво власного паперу почалося в XVI ст. Ці найдавніші філіграні з українських земель мало чим відрізняються від закордонних. З другої половини XVI ст. галицькі та волинські папірники для позначення паперу користувалися гербами різних шляхетських родів та міст власників підприємств з вироблення паперу. Це були переважно емблематичні філіграні, розміщені на правій або лівій частинах аркуша. Такі водяні знаки мали Буська папірня – герб “Леліва”, Лівчицька – герб “Єліта” (герби: “Habdank”, “Торог”, “Jastrzębec”, “Podkowa” та ін.). У зв'язку з тим, що один і

той самий герб дуже часто використовувався різними шляхетськими родами, визначити приналежність деяких сортів паперу, маркованих широкоживаними гербами, коли вони не супроводжуються літерами, дуже важко.

Протягом XVI ст. в Україні було засновано декілька папірень. Одна із найдавніших в Україні – Буська папірня була заснована близько 1540 р. над бічною затокою Буга. Продукцію цієї папірні позначали родовим гербом Лодзя, також на папері з'являється герб міста Буська (“два хрести над і під підковою”).

На середину XVI ст. припадає найбільш інтенсивна діяльність Буської папірні. Її продукція користувалася великим попитом на львівському ринку. Про її поширення свідчить те, що папір з Буська зустрічається як у східних областях України (за альбомом І. Каманіна і О. Вітвицької), так і у Великому князівстві Литовському (в альбомі Лауцявічуса).

Важливе місце займає Лівчицька папірня, яка, за спостереженням О. Мацюка, “мала добре налагоджене виробництво паперу ще за часів Івана Федорова, і друкар використовував продукцію цієї папірні для друкування Апостола”³. Ця папірня мала знаком герб “Єліта”. Хоча було б хибним думати, що всі філіграні із гербом “Єліта” належать до Лівчицької папірні. Цю марку могли використовувати й інші папірні, зокрема, литовські. Отже, водяні знаки з цим гербом віднесені до виробів Лівчицької папірні умовно.

Можливо, на папері цих двох папірень створені “Бесіди св. Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна” (ф. 303, № 112) і Збірник слів та повчань (ф. 303, № 119). Перший рукопис написаний на папері двох сортів: з філігранями “два хрести над і під підковою” та “Єліта”. Запис писця свідчить про те, що рукопис створено в Львові: “накладомъ недостоинаго диакона игнатиа савича бывшу ми въ то времяж въ градѣ львовѣ”. Ті ж філіграні знаходимо на іншому українському рукопису, – два різновиди “підкови з двома хрестами” та “Єліту”. Про походження рукопису знову свідчить запис – цього разу дарчий запис Гедеона Балабана, архімандрита Жидачинського монастиря.

Водяні знаки розвивалися по-різному і тому містять палеографічні дати різної цінності: деякі філіграні вживалися дуже довго і тому вони датують рукопис лише приблизно; інші знаки, навпаки, вживалися недовго чи більш швидко змінювалися, тому точніше датують невеликий період часу, отже є більш доказовими. Най-

точнішу дату містить водяний знак з цифрами певного року. Наступну за точністю дату містять філіграні на французькому папері. На них наявні імена фабрикантів, утім найчастіше перекручені. Серед рукописів XVI ст. є два таких рукописи: Лествиця (ф. 310, № 13), написана на папері з філігранню “літера В на гербовому щиті” із підписом “NICOLAS LEBE”; на папері Номоканону (ф. 312, № 233) та ж філігрань із підписом “NICOLAS”.

Точність палеографічного аналізу збільшується через наявність у рукописах не однієї, а декількох філіграней, іноді РК в цих випадках можна датувати в межах десятиріччя. На папері “Бесід св. Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна” (ф. 303, № 112) є чотири філіграні, три з них датуються за альбомами: “хрест над і під підковою” (1585 р.), той же герб “під короною” (1582–1586 рр.), герб “сокира” (1588 р.). Водяний знак “Єліта” не має точного аналога, але за типом відноситься до філіграней 80–90-х років XVI ст. в альбомі І. Каманіна. Отже, за цими декількома філігранями можна датувати рукопис між 1580 та 1590 рр. Це ж стосується Псалтирі (ф. 302, № 20), в якій наявні п’ять датованих філіграней: “гличик з літерами ІВ” (1550 р.), “гличик з літерою М під ручкою та півмісяцем” (1545 р.), “тіара” (1553 р.), “рука з літерами RV” (1547 р.), “рука з шестикутною зіркою над нею” (1548 р.) “сфера” (1555 р.). За цими п’ятьма водяними знаками рукопис можна датувати між 1545 та 1556 рр.

Датування за допомогою філіграней для більшості рукописів можливе, але є й інші випадки. За рукописами XVI ст. з фондів ІР їх можна розділити на кілька груп, що мають свої особливості.

Першими слід відзначити розрізнені фрагменти рукописних книг, на які не випадають філіграні. В цих випадках фрагмент датується винятково за непрямыми ознаками: за типом паперу, а саме, – за розмірами вержерів і понтюзо⁴, а також за типом аркуша, почерку, наявності виносних літер, лігатур та ін. Фрагментами зі Службника (ф. 1, № 7462) є п’ять розрізнених обірваних та обрізаних аркушів. Аркуші значно пошкоджені, чорнило змите, затерте в багатьох місцях. Можна припустити, що формат рукопису був 2°. Розміри аркушів відповідно: 65x170, 100x170, 65x145, 45x175, 100x170. Філіграні не проглядаються зовсім. Датування рукопису можливо лише за допомогою аналізу почерку (болгарський півустав другої половини XVI ст. крупний, вузький, з нахилом вправо).

До іншої групи належать РК, до філіграней яких у довідкових

альбомах немає не тільки подібних, типових малюнків, а іноді й малюнків, що мають хоча б віддалену подібність. До них відносяться два рукописи: “Стоглав” (ф. 302, № 13) та “Збірник житійного змісту” (ф. 302, № 43). Перший із філігранями: “гличик із літерою R” та “гличик із літерами RD”; другий з філігранями: “герб із трьома ліліями”, “дворучний гличик із виноградним гроном”, “дворучний гличик із літерами (проглядаються неясно) і виноградним гроном” тощо.

Наступну групу складають рукописи, в яких філіграні проглядаються незадовільно (ф. 311, № 575, т. V–VI; ф. I, № 2823). У першу чергу, це відноситься до книг формату 8°. Аркуші таких книг є четвертою часткою аркуша, зігнутого вдвічі. І, отже, філігрань, розділена на чотири частини, міститься в корінці книги, вгорі, і, рідше, внизу. Якщо філігрань невелика, наприклад, типу “гличик”, вона може складатися з двох фрагментів; якщо вона більшого розміру, зокрема, герб, – вона буває розділена на чотири частини. Але навіть при ретельному з’єднанні на кальці усіх фрагментів філіграней загальна картина залишається неповною, а датування ускладненим.

У рукописах формату 4° середня частина філіграні зашита в корінці книги і, як правило, записана текстом. Філігрань може не проглядатися через закриваючий її текст рукопису, а також через товщину паперу та його незадовільну збереженість. Так, в “Збірнику житійного змісту” (ф. 302, № 43), формату 4°, наявні декілька філіграней, а саме: “герб з трьома ліліями”, “дворучний гличик із виноградною лозою”, “гличик з літерами” та “голова бика із квіткою та змією”. Але папір зберігся дуже незадовільно, і всі частини філіграней записані текстом, тому майже не проглядаються; аналогів цим водяним знакам не знайдено, датування утруднене і є можливим тільки за почерком (перша половина XVI ст.).

У деяких випадках, внаслідок уживання переписувачами кислого чорнила, аркуші рукописів зруйновані по рядках, як правило, в центральній їх частині. Так, в трьох четвероєвангеліях (ф. 301, № 12 п; ф. I, № 3936; ф. I, № 7456) значна кількість аркушів пошкоджена кислим чорнилом, філіграні не проглядаються. Якщо такий рукопис має формат 2°, філігрань в ньому знаходиться в самій середині аркуша, і незадовільна збереженість перешкоджає дослідженню усіх філіграней рукопису, внаслідок цього в цих РК утруднене точне датування.

Аналіз водяних знаків є необхідним не тільки для датування рукопису або його частини. Філіграні можуть служити вказівкою

на лакуни, втрати, переміщення аркушів тощо. Якщо рукопис достатньо складний і є збіркою нестійкого, а не єдиного і не традиційного змісту, перегляд водяних знаків вказує на місце стику різнорідних частин, втрати тексту, дозволяє встановити первісну послідовність зошитів і власне тексту, його компонентів.

Одним з важливих аспектів датування РК є проблема конволюту, в якому з'єднані частини різних рукописів. Атрибуція цих частин проводиться як за допомогою аналізу філіграней, так і за сукупністю всіх можливих ознак.

Особливу увагу слід звернути на філіграні форзаців, тобто одного-двох аркушів, які не заповнені основним текстом і розташовані біля верхньої та нижньої кришок оправи. Якщо папір форзаців той самий, що і в основному тексті рукопису, або містить такі ж філіграні, хоча б за типом, то можна твердити, що оправа є сучасною рукопису. Але це треба перевірити за матеріалом та оздобленням самої оправи. В цьому випадку записи на форзаці мають особливу цінність. Якщо папір форзаців пізніший за папір усього рукопису, це свідчить про те, що оправа не є первісною, вона була змінена в пізніший час через ветхість.

Поряд з водяними знаками важливими палеографічними ознаками для датування РК є особливості почерку, тексту та оздоблення. Якщо можливість датування за філігранями відсутня, дослідник змушений користуватися лише цими критеріями, і датування хоча й можливе, але з меншою точністю.

Так, пізніше написання в півуставі букви **е**, близьке до сучасного, може служити ознакою датування третьою чвертю XVI ст. Значних змін протягом XVI ст. зазнає український скоропис, яскравим прикладом чого може бути написання букви **б**. Якщо в першій чверті XVI ст. це спрощення **б** півуставного, у другій половині століття її обриси закруглюються, а верхня горизонтальна риса іноді зовсім зникає, то наприкінці XVI – початку XVII ст. з'являються нові варіанти написання: трикутник з вигнутою рисою біля основи, **б** з вигином нагору.

В оздобленні рукописів першої половини XVI ст. спостерігається інтенсивний розвиток балканського орнаменту. Його мотиви: джуги, плетіння в пряму клітинку, плетені смужки, кола (найчастіше), вісімки тощо. У простих рукописах це контурні візерунки, виконані кіновар'ю, у більш розкішних книгах – строкате розфарбування з перевагою болгарських тонів – червоного, жовтого, зеленого.

У другій половині XVI ст. балканська плетінка залишається домінантним різновидом оздоблення РК, але починають широко розвиватися й інші орнаменти: рослинний, друкарський, у зв'язку з появою друкованої книги, геометричний тощо. У кінці XVI ст. рослинний орнамент – провідний у рукописному оформленні.

Власне текст також може бути ознакою датування. Для богослужбових книг як текстів постійного складу це характерне лише частково. Так, у довідковій частині четвероєвангелій – Місяцеслові відображається поява нових канонізованих святих, що уточнює основне датування. У текстах многоліття у складі деяких Служебників за згаданими титулами духовної і світської влади (князь, великий князь, патріарх) можна зробити припущення про час і місце походження даної РК, тому що вони виникали у визначений період історії.

Дослідження тексту як палеографічна ознака для датування РК є більш характерним для житійних і гомілетичних збірників, таких, як “Златоструй”, “Златоуст”, “Урочисник”, пам'яток світського змісту (хронографів, хронік). Приналежність збірника до визначеної текстової редакції уможливорює датування. Так, у текстах мінейних та святкових урочисників із середини XVI ст. у порівнянні з попереднім періодом значно збільшується житійна частина і майже зовсім зникає гомілетична.

Для датування РК у недатованих рукописах цінний історичний матеріал надають тексти записів писців чи замовників книг, у яких можуть міститися ті чи інші історичні відомості, у тому числі імена історичних осіб, назви монастирів, церков, а також відомості про прославляння ікон.

У більшості рукописів дослідник має справу, як правило, із сукупністю всіх палеографічних ознак, що доповнюють і уточнюють одна одну.

Яскравим прикладом уточнення датування за непрямими датами може служити рукопис, що належав Мілецькому монастирю – “Збірник повчань недільних і святкових, приписуваних патріарху Філофею”. Збереженість Збірника можна вважати задовільною: останні аркуші кодексу трохи пошкоджені, один аркуш загублений. Філігрань “ваги” має тотожний аналог в альбомі Ліхачова, № 1673 (1539 р.). Півустав й організація сторінки характерні для першої половини XVI ст.; про це ж свідчать і прикраси рукопису – заставки та ініціали, у яких основний стиль – балканська плетінка з

хрестів, кіл і петель – ускладнений невеликою кількістю елементів рослинного орнаменту. Датування Збірника уточнюється за записом писця, дяка «Устина Яцковича Чечерянина». В цьому запису повідомляється, що книга написана «по велению благоверного и христолоубивого князя Юрия Семеновича Слуцкого» (графіка й орфографія сучасні). Встановивши рік смерті князя Юрія Слуцького (1542), цим же роком можна уточнити й обмежити датування самого Збірника.

Переважна більшість недатованих РК XVI ст. у фондах ІР НБУВ мають філіграні, однак є ряд РК, що датуються за сукупністю інших непрямих ознак.

У списку «Стоглава» (ф. 302, № 13) є дві філіграні, у яких відсутні аналоги за наявними довідковими альбомами: “гличик з літерою R” і “гличик з літерами RD”. Віддалену подібність з другою філігранню можна відшукати в альбомі Бріке, № 12808, що датується 1551 р., однак цей варіант не підпадає навіть під ступінь ідентифікації «тип» (подібність у загальних обрисах малюнка). Рукопис написаний російським півуставом другої половини XVI ст. В оформленні – заставка рослинного стилю зі стилізованими квітами; виконана сірою, ясно-зеленою, жовтою фарбами. Характер аркуша і прикрас дозволяють приблизно датувати рукопис другою половиною XVI ст.

Мінея місячна на травень–червень (ф. 311, № 575, т. V-VI) є конволютом. Основна складова частина його (арк. 25–389) датується XVI ст. Мінея зшита з зошитів форматом 4°, тому філігрань, що знаходиться на згині аркуша і має малі розміри, практично не проглядається. Організація сторінки і характер півуставного почерку рукопису дозволяє датувати її другою половиною XVI ст., що підтверджує стиль виконання ініціалів. Внутрішній простір двоконтурних кіноварних ініціалів заповнює рослинний орнамент (арк. 39 зв., 40 зв.), характерний для другої половини XVI ст.

Фрагмент передмови до творів Діонісія Ареопагіта (ф. 301, № 132 п) зберігся на одному аркуші, форматом 2°; філіграні на цьому аркуші відсутні. Рукопис написаний півуставом з елементами українського скоропису другої половини XVI ст. Заставка, яка виконана з великою художньою досконалістю, демонструє майстерне сполучення плетінки складного геометричного малюнка з елементами рослинного орнаменту – стилізованим листям, що підтверджує датування за письмом.

Фрагменти з літургії Іоанна Златоуста, Служебник (ф. I, № 2823) представлені в п'ятьох розрізаних аркушах, обірваних і обрізаних. Аркуші значною мірою пошкоджені, чорнило місцями змита, місцями затерте. Датуючою ознакою, у даному випадку, є почерк – болгарський півустав другої половини XVI ст., великий, вузький, з нахилом управо.

Тріодь Пісна (ф. I, № 3937) збереглася в двох зошитах з 16 аркушів, у частини з них вирізане нижнє поле. Матеріалом аркуша є пергамен формату 2°. Рукопис має характерну організацію сторінок: рубрикація, текстові вставки на полях, прикраса нумерації зошитів (під номером зошита – дві риски і хрестик). Усе це у сполученні з квадратним, прямим молдавським півуставом дозволяє датувати рукопис серединою чи третьою чвертю XVI ст.

Отже, можна констатувати, що питання датування рукопису вирішується не тільки дослідженням усіх палеографічних ознак, а також і за допомогою практичного застосування знань з історії, текстології, лінгвістики, літературознавства, мистецтвознавства тощо.

Процес датування РК може передбачати такі окремі етапи дослідження, в яких використовуються відповідні наукові методи та критерії:

1. При наявності запису писця або замовника використовується метод прямого датування (при цьому необхідна перевірка автентичності).

2. Якщо записи відсутні, головним методом є аналіз філіграней.

3. Наступними методами, які можуть виступати як основні при відсутності філіграней, так і додаткові при їх наявності, є дослідження письма, вивчення стилю оздоблення, текстологічний аналіз, згадка про історичні факти. Критерієм відповідності певному часу створення рукопису є сукупність усіх цих ознак.

Кожна датована РК, її окремі досліджені характеристики, будучи елементами бази знань (даних), можуть поповнювати інформаційно-статистичну сукупність для подальшого збагачення та ефективності методів атрибуції інших недатованих РК, в яких відсутні прямі ознаки дати та місця створення або які не можна датувати через аналіз філіграней. Це можливо лише при ретельній роботі з систематизації та формалізації описів РК (створення розширених каталогів, баз даних тощо).

Проте при цьому слід зауважити, що перехід від імовірної версії дати РК за накопиченою статистикою окремої додаткової

ознаки до визнання цієї ж ознаки як наукового методу потребує кропіткої детальної роботи, оскільки “перехід від кількості до якості” стримується обмеженою кількістю самих рукописів.

¹ Щепкин В.Н. Русская палеография.– М., 1999.– С. 169.

² Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв.– К., 1923; Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков.– СПб., 1899.– Ч. 1–3; Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.).– К., 1974; Тромонин К.Я. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге.– М., 1844; Briquet Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, 1-4.– Leipzig, 1907; Laucsevicius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.– Vilnius, 1967; Monumenta chartae Papiraceae Historiam illustrantia or Collection of Works and Documents illustrating the History of Paper, Hilversum, The Paper Publications Society.– Amsterdam, 1950; Piccard G. Die Ochsenkopf-Wasserzeichen.– Stuttgart, 1966

³ Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.).– С. 48.

⁴ Вертикальні та горизонтальні лінії, що відповідають формі для виготовлення паперу.